

JOANNA KULA ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1950-3498>

Uniwersytet Wrocławski

RZECZ O KILKU (STAWRO)POLSKICH ŚWIADECTWACH NA KAUKAZIE PÓŁNOCNYM

ABOUT A FEW (STAVRO)POLISH TESTIMONIES IN THE NORTH CAUCASUS

The aim of the article is to present a few less known, but historically and culturally significant, testimonies of Polish activity in the territory of today's Stavropolsky Krai. The main part of the article introduces three different kinds of the activity of Poles. Firstly, the author has discussed circumstances of making the inscriptions in Polish language, carved in the rock near the village of Orekhovka. Secondly, the history of the Catholic community in Pyatigorsk is briefly presented. The author has focused on the construction of a church with a historical inscription above the entrance made in Polish. At last, the article presents the profile of a Pole, Josif Bentkowski (1812–1890), a member and secretary of the Stavropol Statistical Committee, and his research activities. Three subjective selected examples of written sources (spontaneously carved rock inscriptions, an element of an architectural design and Bentkowski's archived research works) are manifestations of the cultural activities of Poles in the North Caucasus and, in a broader sense, refer to the concept of "sites of memory" (*lieux de mémoire*).

Zainteresowanie Polaków Kaukazem ma długą tradycję. Potwierdzają to najdawniejsze świadectwa piśmiennicze, na przykład *Traktat o dwóch Sarmacjach, azjatyckiej i europejskiej, i o tym, co się w nich znajduje* (łac. *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis*) autorstwa krakowskiego uczonego Macieja Miechowity (właśc. Maciej Karpiga, 1457–1523). Traktat, który ujrzał światło dzienne w 1535 roku, stanowi jedno z pierwszych nowożytnych opracowań etnograficznych na temat Europy Wschodniej, w tym także o Kaukazie. Począwszy od XVII w. aktywność Polaków w tym regionie stawała się coraz bardziej widoczna. Wiadomo, że w kolejnych stuleciach Polacy niejednokrotnie uczestniczyli w misjach jezuickich na Kaukazie, który był w tym czasie areną rywalizacji różnych wyznań. Na przełomie XVIII i XIX stulecia cenne materia-

ły o narodach Kaukazu pozostawił zapałony podróżnik Jan Potocki (1761–1815). Jednak najwięcej świadectw piśmienniczych polskich autorów powstało w XIX w., kiedy po stłumieniu polskich zrywów niepodległościowych formą represji stały się zesłania na tzw. Południową Syberię.

Dziesiątki Polaków pozostawiło niezwykle wartościowe z literackiego i poznawczego punktu widzenia opracowanie na temat regionu, tradycji górali kaukaskich czy toczącej się w latach 1817–1864 wojny, w której Polacy walczyli po obu stronach: na służbie w armii carskiej oraz przeciw imperialnej kolonizacji Kaukazu. Jeden z nich — Mateusz Gralewski (1826–1891) — pisał o sytuacji rodaków niezwykle emocjonalnie:

Nim nastał 1831 rok, już setki tysięcy ludzi zrodzonych na polskiej ziemi przybyło, żyło i skonało tutaj. Potem, oprócz kolonizowania stepów kaukaskim ludem z Wołynia, Podola i Ukrainy, jeszcze obficie zapelniono Polakami kadry wojskowe. Większą część powstańców z 1831 roku zabranych z pola, domów, szpitali i tych, których złudną amnestią ściągnięto z Galicji i Prus, spędzono właśnie tutaj. Słowem, od razu kilkanaście tysięcy ludzi z tych, którzy się bili przeciwko carowi, przyprowadzono pod bagnety, aby się bili za niego. Mieli oni jednak wstręt do podobnej walki. Jedni zaraz na wstępie wiązali się z Gruzinami, którzy w owym czasie ostro się postawili przeciw rekrutowaniu u nich ludzi, drudzy pałali chęcią przejścia na stronę walczących górali¹.

Oczywiście, o „setkach tysięcy” polskich zesłańców nie mogło być mowy, ale hiperbolizacja jest w tym przypadku uzasadniona. Książka Gralewskiego *Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli* opublikowana we Lwowie w roku 1877 ma jednoznacznie antycarską wymowę. Autorowi bliskie są refleksje historiozoficzne na temat losów Polaków na Kaukazie: niektórzy traktowali swój pobyt w kategoriach posłannictwa i prometeizmu, inni rozumieli go jako konieczność dziejową, jeszcze inni odnajdywali sens we własnym cierpieniu, które wiązali z bliskim wyzwoleniem własnej ojczyzny². Wśród innych wartościowych dziewiętnastowiecznych opracowań można wymienić *Szkice Kaukazu* Władysława Strzelnickiego (1820–1846), dzieło Michała Butowda-Andrzejkowicza (1816–1861) pod tym samym tytułem czy też *Pamiętnik mojej żołnierki na Kaukazie i niewoli u Szamila od roku 1844 do 1854* Karola Kalinowskiego (1821–1882). Szczególnie ciekawe, choć stronicze i pełne nieścisłości, jest także świadectwo

¹ M. Gralewski, *Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli*, oprac. P. Adamczewski, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2015, s. 535.

² Tamże, s. 544–545.

Teofila Łapińskiego (pseud. Teffik-Bej, 1826–1886) *Gorcy Kaukazu i ich wojna wyzwolenicza przeciw Rosjanom* (niem. *Bergvölker des Kaukasus und ihr Freiheitskampf gegen die Russen*).

Zarówno beletrystyczne jak i faktograficzne piśmiennictwo Polaków przebywających na Kaukazie Północnym, choć dobrze znane i opracowane, wciąż wywołuje duże zainteresowanie współczesnych uczonych, co potwierdzają niedawne wznowienia dziewiętnastowiecznych publikacji (Kalinowskiego czy Gralewskiego), merytorycznie opracowane przez historyka Przemysława Adamczewskiego. Ambitnego zadania podjęli się także badacze z Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie – wykonawcy projektu „Biblioteki Kaukaskiej”. Celem przedsięwzięcia było ułatwienie dostępu do najcenniejszych źródeł historycznych związanych z obecnością Polaków na Kaukazie w XIX wieku oraz popularyzacja wiedzy na ten temat. Dzięki realizacji projektu udostępniono online wiele publikacji, w tym m.in. *Szkice Kaukazu* Strzelnickiego. Wartościowym opracowaniem w świetle poruszanej w niniejszym artykule problematyki jest też monografia *Поляку на Северном Кавказе в XIX–XX вв.* piatigorskiego badacza Aleksandra Bogolubowa. Zainteresowanie współczesnych uczonych dorobkiem naukowym i literackim Polaków na Kaukazie wynika z chęci pogłębienia badań kulturowych na temat Kaukazu i dowodzi także aktualności studiów nad pamięcią.

Polskich zesłańców i podróżników z całą pewnością można uznać za popularyzatorów wiedzy o fascynującym obszarze, jakim jest Kaukaz. Równie ciekawa i warta uwagi jest sama obecność Polaków w regionie oraz ślady ich działalności. Przedmiotem zainteresowania autorki są pochodzące z XIX w. świadectwa przebywania Polaków na obszarze dzisiejszego Kraju Stawropolskiego. Niniejszy artykuł stanowi zaledwie wstęp do badań filologiczno-kulturowych na ten temat i został poświęcony omówieniu trzech różnych świadectw: są to inskrypcje naskalne, odnalezione niedaleko miejscowości Oriechowka, napis na budynku kościoła katolickiego w Piatigorsku oraz piśmiennictwo naukowe uczonego polskiego pochodzenia Józefa Bentkowskiego. Wszystkie świadectwa mają zróżnicowaną formę i odmienny charakter badawczy, ale bez wyjątku stanowią takie przejawy działalności, które mogą być rozpatrywane w kluczu „miejsc pamięci” i świadectwa historii. Jak zauważył francuski myśliciel Paul Ricoeur:

Zagadnienia świadectwa automatycznie przenosi nas w pobliże formalnych warunków obejmujących „rzeczy minione” (*praereria*), warunków określających możliwość skutecznego przeprowadzenia operacji historiograficznej. Świadectwo

inicjuje proces poznawczy, który wychodzi od pamięci deklarowanej, przechodzi przez archiwa i dokumenty, a kończy się na dowodzie dokumentalnym³.

Świadek to prawda, w przeciwieństwie do archiwaliów, pierwotnie miało charakter ustny, to na potrzeby niniejszej pracy jest traktowane szerzej – jako ustanowienie archiwum. Świadek daje początek procesowi poznawczemu, jest reprezentantem przeszłości, stanowi słowny, obrazowy lub materialny środek retoryczny. Świadek rozpoczyna narrację. „Miejsce pamięci” z kolei, rozumiane jest jako obecność przeszłości w teraźniejszości⁴ i stanowi wizualno-przestrzenny element żywej historii.

1.

Obecność Polaków na Kaukazie w XIX w. najczęściej tłumaczy się zesłaniami po stłumionych przez władze powstaniach niepodległościowych oraz obecnością polskich rekrutów w armii carskiej. Wiadomo jednak, co potwierdzają dokumenty archiwalne, pamiętniki, zapiski podróżników oraz samych zesłańców, że duża liczba Polaków znalazła się na Kaukazie po kampanii Napoleona w 1812 roku. Prawdopodobnie to właśnie grupa polskich jeńców wojennych wykonała inskrypcje w kamieniu niedaleko miejscowości Oriechowka i Wysockoje na obszarze dzisiejszego Kraju Stawropolskiego. Informację o istnieniu takiego świadectwa pisanego zawdzięczamy historykowi i archiwistce Grigorijowi Prozritielewowi (1849–1933), który szczegółowo opisał okoliczności odkrycia inskrypcji w miniaturowej publikacji zatytułowanej *О военно-пленных поляках на Северном Кавказе в войну 1812 г.*⁵. Badacz przyznawał, że o napisach krążyły legendy: wykonane tajemniczym alfabetem epigrafy musiały wzbudzać zainteresowanie i były odczytywane jak zaklęcie lub wskazówki do odnalezienia ukrytego skarbu.

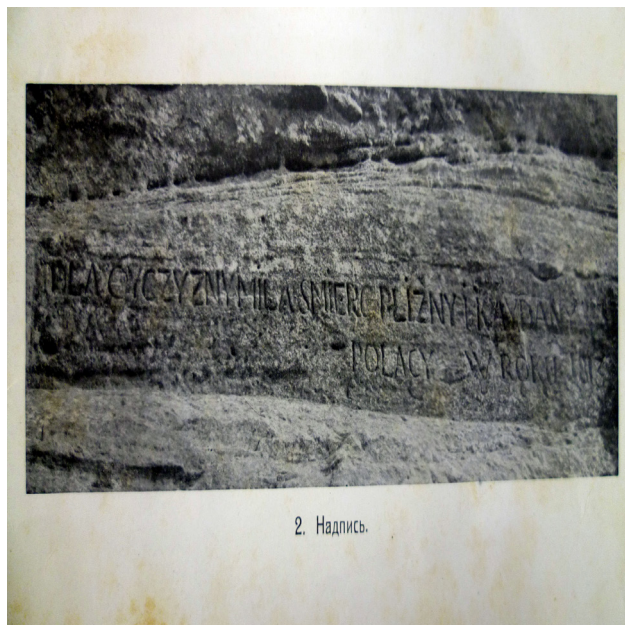
Dopiero poszukiwania zleczone przez rosyjskiego uczonego (w tym czasie sekretarza Stawropolskiego Komitetu Statystycznego) pozwo-

³ P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, przeł. J. Margański, Universitas, Kraków 2006, s. 212.

⁴ A. Szpociński, *Miejca pamięci (lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4, s. 11.

⁵ Г. Прозрителев, *О военно-пленных поляках на Северном Кавказе в войну 1812 года*, Типография Главного Управления Уделов, Санкт-Петербург 1914, s. 1–4.

liły, po pierwsze, odnaleźć tajemnicze napisy i dokładnie określić miejsce ich lokalizacji, po drugie, ustalić język, w którym inskrypcje zostały wykonane. Dokonano tego w 1912 roku, a dwa lata później opublikowano wyniki ekspedycji terenowej i podjętych badań archiwalnych.

Il. 1. Napis uwieczniony na fotografii w 1912 r. (fragment broszury)

Prozritielew przybył na miejsce z fotografem, dzięki czemu udało się zachować materiał wizualny z wyprawy. Jak relacjonował, napisy zostały wykonane na skalnym urwisku na wzniesieniu wyróżniającym się na tle dość płaskiego krajobrazu. Zdaniem uczonego, początkowo do wyrycia epigrafów przygotowywano inną skałę, o czym miały świadczyć wygładzenia powierzchni i początek frazy, umieszczonej ostatecznie na skale obok: DLA OJCZYZNY MIŁA ŚMIERĆ, BLIZNY I KAYDANY — POLACY W 1813. W opublikowanym niedawno artykule Przemysław Adamczewski powołuje się na źródło, zgodnie z którym przytacza napis naskalny w innym brzmieniu: „Dla Ojczyzny śmierć, zabliźnione rany i kajdany. Polacy w 1813 roku”⁶. Jednak tę

⁶ П. Адамчевский, *Обзор польской эпитафии на Кавказе*, „История, археология и этнография Кавказа” 2021, т. 17, no. 1, s. 61–68, <https://doi.org/10.32653/CH17161-68> (15.09.2021).

wersję można zweryfikować dzięki fotografii z broszury Prozritielewa, na której uwieczniono wyraźny napis (zob. Il. nr 1). Jest on wykonany wprawną ręką, składa się z równych liter wielkości ok. 15 centymetrów. Jak podkreślono, epigraf został zrobiony na dużej wysokości, co oznacza, że jego wykonanie musiało wymagać przygotowania podestu lub innego przyrządu. Z całą też pewnością było to zadanie czasochłonne i wymagające dużej staranności.

Poza patriotycznym hasłem Prozritielew skopiował, a fotograf uwiecznił na zdjęciu, jedenaście z szesnastu polskich nazwisk wykonanych tą samą techniką. Uczony przytoczył nazwiska, które w całości lub częściowo udało mu się odczytać, umieszczając obok zapis w cyrylicy:

KID...
 WAR...
 CIEMNIEWSKI
 SZPINCIER
 PORADOWSKI
 RYDZEWSKI
 MOKIN
 SOBIESZCZANSKI
 WIERCINSKI
 A. POMORSKI
 nieczytelne
 nieczytelne
 IAK. ZELEWSKI
 W. MILADOWSKI
 nieczytelne
 BOHATKA⁷

Jak podawał Prozritielew, polskich nazwisk było więcej, lecz niektóre zostały wykonane we wgłębieniach skały, przez co były mniej widoczne, inne zaś, po stu latach, zostały zatarte w wyniku erozji.

W stawropolskich archiwach zachowały się informacje o Polakach, przebywających w tym okresie w różnych miejscach na Kaukazie Północnym (w Stawropolu, w ówczesnych Goriaczich Wodach, Georgijewsku, Mozdoku, Kizliarze). Prawdopodobnie autorami inskrypcji byli jeńcy transportowani do jednej z twierdz kaukaskiej linii lub pracujący w pobliskich kamieniołomach. W lokalnym archiwum Prozritielew zdołał odnaleźć tylko jedno z tych nazwisk – Miladowskiego.

⁷ Г. Прозрителев, *О военно-пленных поляках...*, s. 2.

Po upływie kolejnego stulecia (2013) powtórzona przez autorkę artykułu ekspedycja pozwoliła potwierdzić ustalone przez Prozritielewa fakty. Lokalni mieszkańcy nie wiedzieli o istnieniu polskich epigrafów. Samo miejsce obrosło legendą w związku z walkami toczącymi się na tym obszarze podczas wielkiej wojny ojczyźnianej. Nie bez trudu udało się odnaleźć właściwe miejsce i skały. Niestety, inskrypcje pozostawione w 1813 roku, poza pojedynczymi nazwiskami i fragmentami wyrazów, stały się w dużym stopniu nieczytelne. Częściowo zachował się cytowany przez Prozritielewa napis (zob. Il. nr 2).

Il. 2. Napis przytoczony przez Prozritielewa

Z punktu widzenia problematyki niniejszej pracy, należy podkreślić sam fakt istnienia świadectwa historii. W tym przypadku, nieco inaczej niż w pierwotnej koncepcji Pierre'a Nory, „miejsce pamięci” nie jest zinstytucjonalizowaną formą zbiorowych wspomnień przeszłości⁸. Jest miejscem, które znika (w wyniku erozji, niewiedzy, zapo-

⁸ A. Szpociński, *Miejca pamięci (lieux de mémoire)...*, s. 12.

mnienia), ale może być zachowane dzięki formie pośredniej (fotografii, dokumentowi, archiwum). Ricoeur pisał, iż „specyfika świadectwa polega na tym, że stwierdzenie rzeczywistości nierozzerwalnie wiąże się z gestem autodesygnacji podmiotu poświadczającego. Z tej zależności wynika typowe sformułowanie aktu świadczenia: byłem tam”⁹. Tak właśnie należy rozumieć przesłanie Polaków z 1813 roku — jako osobiste zaangażowanie, potrzebę wyrażenia „ja” (tu także podmiotu zbiorowego) i własnej narracji. Na podziw zasługuje trud włożony w stworzenie tego pierwszego świadectwa, deklaracja obecności i przesłanie skierowane do przyszłych pokoleń.

2.

Znaczna grupa Polaków, którzy znaleźli się na Kaukazie w latach dziesiątych XIX w., nigdy już nie wróciła do ojczyzny. Jak odnotowywał Gralewski, „wojny napoleońskie dostarczały niewolników polskiej narodowości, z których jednego, jeszcze w 1856 roku, widzieliśmy w pietrowskim batalionie liniowym. Był to starzec osiemdziesięcioletni, ogłuszony, oniemiały i bezwiedny prawie o sobie”¹⁰. Szacuje się, że na Kaukazie znalazło się wtedy około 10 tysięcy Polaków, w związku z czym powiększały się lokalne społeczności katolickie. Zanim powstały kościoły w Stawropolu, Piatigorsku czy we Władykaukazie, potrzeby duchowe katolików zaspokajali księża z Mozdoku, gdzie kościół założono jeszcze w 1766 roku¹¹, oraz kapelani z armii carskiej.

Jak wiadomo, prawosławie było w Cesarstwie Rosyjskim religią państwową, a wyznawców pozostałych odłamów chrześcijaństwa czy też innych konfesji represjonowano, na przykład ograniczając ścieżkę kariery administracyjnej lub wojskowej. Z nieufnością traktowano muzułmanów, żydów, katolików czy unitów. Idea harmonii wyrażona w państwowej formule „prawosławie, samodzierżawie, ludowość” (ros. *православие, самодержавие, народность*) wykluczała jedność i równość poddanych imperium. Gralewski we wspomnieniach oskarżał cara o nietolerancję religijną, motywowaną głównie poczuciem zagrożenia dla autorytetu jego władzy: „Nie mógł znieść żadnej władzy, która by jakiegokolwiek rodzaju wpływ miała w jego posiadłościach.

⁹ P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie...*, s. 215–216.

¹⁰ M. Gralewski, *Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli...*, s. 534.

¹¹ A. Bogolubow, *Polacy w Kościele katolickim na Kaukazie Północnym*, „Annales Missiologici Posnanienses” 2017, t. 22, s. 48.

Nie cierpiał papieża, jak i nie znosił sultana, głowy sunnitów muzułmańskich¹². Ponownie warto zaznaczyć, że książka Gralewskiego prezentuje wyraźną pozycję polityczną i ma wydźwięk antycarski.

Dla wielu Polaków w Cesarstwie Rosyjskim katolicyzm był nie tylko kwestią wyznania, ale przede wszystkim warunkiem trwałości narodowej tożsamości. Polacy (obok Ormian i Niemców) stanowili największą grupę wspólnoty katolickiej na Kaukazie. Według niektórych szacunków liczba katolików w Piatigorsku w połowie lat 30. XIX w. wynosiła ok. 400 osób na 1000 mieszkańców miasta¹³, choć można założyć, że jest to liczba zawyżona. Bardziej wiarygodne wydają się dane, mówiące o liczbie ponad stu osób wyznania katolickiego¹⁴. Niezależnie od faktycznej liczby piatigorskich katolików, w latach 30. zaczęli oni zbierać datki na budowę domu modlitwy i mimo że Kościół Katolicki zawsze był traktowany jako zagrożenie dla Kościoła Prawosławnego, a księżom zarzucano prozelityzm, to w 1837 roku car Mikołaj I wyraził zgodę na budowę kościoła. Miał też osobiście wspomóc inicjatywę, dokładając 40 rubli złotem (jak twierdzi Bogolubow), choć nie potwierdzają tego źródła archiwalne. Klasycystyczny projekt kościoła został wykonany przez pochodzących ze Szwajcarii braci Giovanniego i Giuseppe Bernardazzi — głównych budowniczych Piatigorska. Projekt, z drobnymi poprawkami, został zatwierdzony w Petersburgu.

Budowa kościoła rozpoczęła się wiosną 1840 roku i choć szybko ją sfinalizowano, to prace wykończeniowe przedłużyły się na kolejne lata. 6 sierpnia 1844 roku świątynię konsekrowano pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego¹⁵. Jest to jeden z najstarszych kamiennych zabytków architektonicznych w Piatigorsku. Powołując się na ustalenia Bogolubowa, można stwierdzić, że w XIX w. opiekę nad katolikami Piatigorska i regionu Kaukaskich Mineralnych Wód w przeważającej większości pełnili polscy kapłani: Antoni Szymański (proboszcz z Mozdoku), Bernard Giżycki (od 1845), Ferdynand Sienkiewicz (od 1856), Aleksander Grodzki (od 1866), Melchior Orłowski (od 1869), Wincenty Bielski (lub Bielewski) (od 1872), Aleksander Kamiński

¹² M. Gralewski, *Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli...*, s. 560.

¹³ А. Боголюбов, *Поляки на Северном Кавказе в XIX–XX вв.*, Кубанский государственный университет, Краснодар 2008 s. 194. А. Bogolubow, *Polacy w Kościele katolickim...*, s. 48.

¹⁴ С. Боглачев, В. Кузнецов, Н. Маркелов, *Пятигорск в исторических очерках*, Издательство Снег, Пятигорск 2014, s. 171.

¹⁵ А. Боголюбов, *Поляки на Северном Кавказе в XIX–XX вв...*, s. 195.

(lub Kamieniecki) (od 1877), Franciszek Roziński (lub Rogoziński) (od 1888), Bolesław Andrzejkowicz (od 1891), Józef Szewczyński (od 1894), Julian Michalski (od 1902), Ignacy Mickiewicz (od 1906)¹⁶.

Świątynia funkcjonowała zgodnie z przeznaczeniem do lat 30. XX w., kiedy została zamknięta, a przez kolejne dziesięciolecia budynek był wykorzystywany do innych niż wyznaniowe celów. Przez ten czas zmieniał się wygląd i fasada budynku. W tym kontekście szczególnie interesujące jest kolejne (stawro)polskie świadectwo. Obecnie nad wejściem do kościoła widnieje napis w języku polskim: CHWALCIE BOGA WSZYSTKIE LUDY (zob. Il. nr 3), który został odrestaurowany w latach 90. XX w. po zwróceniu świątyni wiernym¹⁷.

Il. 3. Napis uwieczniony na fotografii w 2011 r.

Nie udało się ustalić, kiedy wykonano oryginalną inskrypcję. O parafrazie psalmu na fasadzie budynku nie wspominał w *Szkicach Kaukazu* (publikacji wydanej w Żytomierzu w 1860 roku) Władysław Strzelnicki, przebywający w Piatigorsku 20 maja 1846 roku. Autor umieścił w *Szkicach* malowniczy opis zadbanego Piatigorska, nie kryjąc swojego zachwytu nad urokliwym miasteczkiem, oraz obraz samego kościoła.

¹⁶ Tamże, s. 196–201.

¹⁷ Nie jest to tabliczka, jak twierdzi Adamczewski. Por. „Во время реставрационных работ, проводимых на рубеже 80-х и 90-х годов XX в., была восстановлена табличка над входом...”. П. Адамчевский, *Обзор польской эпиграфики на Кавказе...*, s. 65.

Jest tu i kościółek Katolicki, murowany, założony z funduszków p. Zaleskiego, obywatela Podolskiej (zdaje się) guberni. Dzięki, stokratne dzięki fundatorowi za pieniądze, architektowi za piękną budowę, księdzu N za staranne, gorliwością chrześcijańską i gustem odznaczające się urządzenie tej naszej świątyni¹⁸.

I chociaż Strzelnicki pisał o „naszej świątyni”, to w żaden sposób nie nawiązał do polskiego napisu. Można przypuszczać, że inskrypcja w rodzimym języku nie pozostałaby bez komentarza. Napis „Chwalcie Boga wszystkie ludy” nie został też odnotowany przez Karola Kalinowskiego. Jego *Pamiętnik* (wydany w Warszawie w 1883 roku), bogaty w rzeczowe informacje i szczegóły topograficzne, zawiera rozbudowany opis regionu Kaukaskich Mineralnych Wód, gdzie autor znalazł się w latach 40. W Piatigorsku Kalinowski przebywał na leczeniu w 1856 roku, co zresztą skomentował dość ironicznie: „nie doznałem szczególnej ulgi w moich cierpieniach, ale to przypisuję bardziej nieumiejętności tamtejszych lekarzy, aniżeli małej sile uzdrawiającej wód piatigorskich”¹⁹. Samo miasteczko, podobnie jak w relacji Strzelnickiego, przedstawione jest jako zadbane i urocze miejsce. Opisując kościół w Piatigorsku, Kalinowski ogranicza się jednak do następującej uwagi:

Nad miasteczkiem, na pięknym wzgórzu, panuje udanej struktury kościółek katolicki z plebanią i ogródkiem. Ksiądz pleban, człowiek jeszcze niewiekowy, ale przez wszystkich szanowany, gorliwie spełniał obowiązki pasterza, ojca i przyjaciela parafian²⁰.

Brakuje najmniejszej wzmianki o polskim tekście, co może sugerować, że powstał on w późniejszym okresie.

Gralewski zaś, nie wspominając o kościele w Piatigorsku, obszerną relację poświęca wspólnocie katolików w Mozdoku²¹. Nie może być dziełem przypadku, że żaden z wymienionych polskich autorów nie zwrócił uwagi na inskrypcje nad wejściem do budynku kościoła w Piatigorsku. Taka sytuacja pozwala na wyciągnięcie wniosku, że,

¹⁸ W. Strzelnicki, *Szkice Kaukazu*, przepisanie i oprac. G. Gilewski, wstęp E. Lijewska, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II Kraków 2013, [http://kaukaz.upjp2.edu.pl/ksiegozbiór_1/szkice_kaukazu_wladyslaw_strzelnicki.html#_W%C5%82adys%C5%82aw_Strzelnicki:_%E2%80%99Episarz%20\(1.07.2021\)](http://kaukaz.upjp2.edu.pl/ksiegozbiór_1/szkice_kaukazu_wladyslaw_strzelnicki.html#_W%C5%82adys%C5%82aw_Strzelnicki:_%E2%80%99Episarz%20(1.07.2021)).

¹⁹ K. Kalinowski, *Pamiętnik mojej żołnierki na Kaukazie i niewoli u Szamila od 1844 do 1854*, wstęp i oprac. P. Adamczewski, Wydawnictwo Akademickie, Warszawa 2017, s. 62–63.

²⁰ Tamże, s. 63–64.

²¹ M. Gralewski, *Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli...*, s. 55–60.

przynajmniej do połowy XIX stulecia, odrestaurowanego dziś napisu nie było. Pytanie kto i kiedy zdecydował o jego umieszczeniu, pozostaje otwarte. Najistotniejsze jest jednak samo świadectwo pamięci, stanowiące znak narodowej i religijnej tożsamości Polaków na tak zróżnicowanym etnicznie i religijnie Kaukazie.

3.

Jak wspomniano w uwagach wstępnych, wielu Polaków wniosło znaczący wkład w studia o Kaukazie i popularyzację wiedzy o regionie. Na przypomnienie zasługuje działalność Józefa Bentkowskiego (ros. Иосиф Викентьевич Бентковский, 1812–1890) — badacza Kaukazu, który swoje życie związał ze Stawropolem. Bentkowski trafił na Kaukaz „w szarym żołnierskim szynelu” po powstaniu listopadowym, choć istnieją sprzeczne opinie co do jego bezpośredniego uczestnictwa w zrywie niepodległościowym 1830 roku. Współcześni Bentkowskiego wspominali, że sam z należytą ostrożnością wypowiadał się o tym okresie swojego życia.

Jeden z najbardziej uznanych badaczy Kaukazu drugiej połowy XIX w. nie miał uniwersyteckiego wykształcenia. Mieszkając w Polsce, zdążył jedynie zakończyć gimnazjum (uczył się we Włocławku, a następnie w Płocku). We wspomnieniach wyjaśniał:

[...] высшего (образования) не дала мне даже начать революция 1830 года и бросила на Кавказ. [...] Русский язык я изучил на марше с таким успехом, что по прибытии в Ставрополь 4 февраля 1834 года меня, после отличной рекомендации партионного офицера, которому я в походе помогал в переписке, оставили в штабе Командующего Кавказской линии и Черномории и Астрахани для расследования и рассылки множества документов на польском и литовском языках (метрик) в разные части войск, где служили поляки²².

Nie mogąc kształcić się w ojczyźnie, wszystkie swoje wysiłki skierował na zgłębienie wiedzy o Kaukazie, jego kulturze, tradycji, różnorodności. Wniósł niezaprzeczalny wkład w rozwój regionu i propagowanie wiedzy o nim. Najważniejsze osiągnięcia życiowe Bentkowskiego

²² Сут. за: В. Госданкер, *Историк-кавказовед И.В. Бентковский (1812–1890). Краткий очерк жизни и научно-краеведческой деятельности*, w: В. Шаповалов и К. Штайн (ред.), *Опальные: Русские писатели открывают Кавказ. Антология*, т. 2, Издательство Ставропольского государственного университета, Ставрополь 2011, s. 647–648.

związane były z Kaukazem i działalnością w Stawropolskim Komitecie Statystycznym, gdzie okazał się prawdziwym ekspertem w wielu dziedzinach, pomimo braku stosownego wykształcenia. Warto zaznaczyć, że pojęcie statystyki miało wtedy dużo szerszy zakres. W kręgu zainteresowań uczonych znajdowały się m.in. sytuacja ekonomiczna, warunki przyrodnicze, przemysł i rolnictwo, kultura i obyczaje. Stawropolski Komitet Statystyczny, i sam Bentkowski, zajmował się więc szeroko rozumianym krajoznawstwem.

Stawropolski uczyony opublikował setki artykułów w periodykach o lokalnym („Stawropolskije gubernskije wiadomości”) i krajowym („Birżewyje wiadomości”, „Ekonomiczeskij żurnal”) zasięgu. Interesowały go kultura i byt Kałmuków — co wystarczy potwierdzić kilkoma przykładowymi artykułami na ten temat: *Женщина-калмычка Большедербенатовского улуса в физиологическом, религиозном и социальном отношениях* (1876), *Взгляд на кочевую культуру калмыков и причины ее живучести* (1877), *Военные законы монголов и влияние их на кочевую культуру калмыков и вообще на дух народа* (1877), *Грабежи, разбои, воровство с точки зрения монгольских законов и буддизма* (1877). Wiele artykułów dotyczyło Stawropola: historii miasta, pierwszego kamiennego domu, szkolnictwa, przestępczości. Bentkowski pisał o zarazach, katastrofach przyrodniczych, chorobach bydła, szarańczy. Badał stan hodowli bydła i koni, kaukaską tradycję uprawy winorośli (artykuł *Записки винооторговца, 1863* — został opublikowany pod pseudonimem Zagłoba), a także oliwek i bawełny.

Jego ogromną zasługą było przygotowanie kilkusetstronicowego przewodnika po ówczesnej guberni stawropolskiej z załączoną mapą (*Статистико-географический путеводитель по Ставропольской губернии с приложением карты, 1883*), który przez wiele dziesięcioleci był jedyną publikacją tego typu. Innym wartościowym naukowo osiągnięciem było obszerne opracowanie historyczne *Исторические сведения о городе Ставрополе* (1870).

Na Bentkowskiego spływały różnorodne zaszczyty: na przykład za tekst okolicznościowy z okazji rocznicy utworzenia szkoły dla dziewcząt (*Обозрение 27-летней деятельности Ставропольского женского благотворительного общества по учебному заведению Св. Александры, 1873*) został nagrodzony przez carową złotym pierścieniem ozdobionym szmaragdem i brylantem²³. Choć

²³ Г. Прозрителев, *Очерк жизни и деятельности И.В. Бентковского, бывшего секретаря Ставропольского статистического комитета*, w: В. Ша-

pod koniec życia popadł w niełaskę władz, a niektórzy i wcześniej złośliwie wytykali mu błędy i nieścisłości w pracach badawczych, to Bentkowskiego wziął w obronę wspomniany w tym artykule jego następcą — Grogorij Prozritielew. W przenikliwym szkicu o życiu i twórczości wieloletniego sekretarza Stawropolskiego Komitetu Statystycznego, wygłoszonym 28 sierpnia 1906 roku Prozritielew z uznaniem mówił o dokonaniach naukowych (i literackich) swojego poprzednika²⁴. Spuścizna Bentkowskiego — krajoznawcy i dokumentalisty — może potraktować jego dokonania jako (stawro)polskie świadectwo, które przeszło do fazy dokumentalnej. Działalność uczonego polskiego pochodzenia stała się istotną częścią kaukaskich badań krajoznawczych, a jego studia trzonem archiwum, czyli kolejnym etapem przemiany żywej pamięci w tekst.

Przedstawione w niniejszym artykule świadectwa i „miejsca pamięci” potwierdzają, że Polacy świadomie i demonstracyjnie sygnalizowali swoją obecność na Kaukazie Północnym. Ślady te mają różny charakter: świadczą o całkowitej asymilacji przedstawicieli polskiej mniejszości na Kaukazie (Bentkowski), lub odwrotnie — akcentują odrębność narodową i religijną (kościół w Piatigorsku), a nawet ostentacyjnie przypominają o tym, że Polacy znaleźli się na Kaukazie wbrew swej woli (inskrypcje naskalne). Podsumowując, należy powtórzyć, że przejawy działalności Polaków na obszarze Kraju Stawropolskiego inicjują „miejsca pamięci” oraz świadczą o ich obecności we współczesnej przestrzeni kulturowej. Niewątpliwie, omówione tu, tak różne przecież, przykłady aktywności zasługują na pamięć. Obecnie liczba Polaków w Kraju Stawropolskim szacowana jest na około 800 osób²⁵. Wiele z nich działa efektywnie na rzecz kultywowania tradycji przodków, a ich aktywność kulturowa z pewnością stanie się przedmiotem badań kolejnych pokoleń uczonych różnych dyscyplin.

REFERENCES

Adamchevskiy, Pshemyslav. „Obzor pol'skoy epigrafiki na Kavkaze.” *Istoriya, arkhologiiya i etnografiya Kavkaza*, 2021, no. 1(17): 61–68 <<https://doi.org/>>

повалов и К. Штайн (ред.), *Опальные: Русские писатели открывают Кавказ. Антология*, т. 2, Издательство Ставропольского государственного университета, Ставрополь 2011, s. 622, 635.

²⁴ Tamże, s. 621–641.

²⁵ В. Авксентьев (ред.), *Атлас народов Ставрополья*, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь 2013, s. 128.

- org/10.32653/CH17161-68> (15.09.2021) [Адамчевский, Пшемыслав. “Обзор польской эпиграфики на Кавказе.” *История, археология и этнография Кавказа* 2021, no. 1(17): 61–68. <<https://doi.org/10.32653/CH17161-68>> (15.09.2021)].
- Avksent'yev, Viktor Anatol'yevich, Aksyumov, Boris Vladimirovich, and Bagdasarova, Anna Borisovna. *Atlas narodov Stavropol'ya*. Stavropol': Severo-Kavkazskiy federal'nyu universitet, 2013 [Авксентьев, Виктор Анатольевич, Аксюмов, Борис Владимирович, Багдасарова, and Анна Борисовна. *Атлас народов Ставрополя*. Ставрополь: Северо-Кавказский федеральный университет, 2013]
- Boglachev, Sergey, and Kuznetsov, Vladimir, and Markelov Nikolay. *Pyatigorsk v istoricheskikh ocherkakh*. Pyatigorsk: Izdatel'stvo Sneg, 2014 [Боглачев, Сергей, Кузнецов, Владимир and Маркелов Николай. *Пятигорск в исторических очерках*. Пятигорск: Издательство Снег, 2014].
- Bogolubow, Aleksander. “Polacy w Kościele katolickim na Kaukazie Północnym.” *Annales Missiologici Posnanienses*, 2017, no. 22: 47–61.
- Bogolyubov, Aleksandr. *Polyaki na Severnom Kavkaze v XIX–XX vv.* Krasnodar: Kubanskiy gosudarstvennyu universitet, 2008 [Боголюбов, Александр. *Поляки на Северном Кавказе в XIX–XX вв.* Краснодар: Кубанский государственный университет, 2008].
- Gosdanker, Veniamin. “Istorik-Kavkazoved. V. Bentkovskiy (1812–1890). Kratkiy ocherkzhizni i nauchno-krayevvedcheskoy deyatel'nosti.” *Opal'nyye: Russkiye pisateli otkryvayut Kavkaz. Antologiya*. Shapovalov, Vladimir, and Shtayn, Klara (Eds.). T. 2. Stavropol': Izdatel'stvo stavropol'skogo gosudarstvennogo universiteta, 2011: 647–664 [Госданкер, Вениамин. “Историк-кавказовед И.В. Бентковский (1812–1890). Краткий очерк жизни и научно-краеведческой деятельности.” *Опальные: Русские писатели открывают Кавказ. Антология*. Шаповалов, Владимир, and Штайн, Клара (Eds.). T. 2. Ставрополь: Издательство Ставропольского государственного университета, 2011: 647–664].
- Gralewski, Mateusz. *Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli*. Adamczewski, Przemysław (Ed.). Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2015.
- Kalinowski, Karol. *Pamiętnik mojej żołnierki na Kaukazie i niewoli u Szamila od 1844 do 1854*. Adamczewski, Przemysław (Ed.). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie, 2017.
- Prozritelev, Grigoriy. *O voyenno-plennykh polyakakh na Severnom Kavkaze v voynu 1812 goda*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov, 1914 [Прозрителев, Григорий. *О военно-пленных поляках на Северном Кавказе в войну 1812 года*. Санкт-Петербург: Типография Главного Управления Уделов, 1914].
- Prozritelev, Grigoriy. “Ocherk zhizni i deyatel'nosti I. V. Bentkovskogo, byvshego sekretarya Stavropol'skogo statisticheskogo komiteta.” *Opal'nyye: Russkiye pisateli otkryvayut Kavkaz. Antologiya*. Shapovalov, Vladimir, and Shtayn, Klara (Eds.). T. 2. Stavropol': Izdatel'stvo Stavropol'skogo gosudarstvennogo universiteta, 2011: 621–646 [Прозрителев, Григорий. „Очерк жизни и деятельности И. В. Бентковского, бывшего секретаря Ставропольского статистического комитета.” *Опальные: Русские писатели открывают Кавказ. Антология*. Шаповалов, Владимир, and Штайн Клара (Eds.). T. 2. Ставрополь: Издательство Ставропольского государственного университета, 2011: 621–646].

- Ricoeur, Paul. *Pamięć, historia, zapomnienie*. Margański, Janusz (Transl.). Kraków: Universitas, 2006.
- Strzelnicki, Władysław. *Szkice Kaukazu*. Gącerz, Weronika, and Gilewski, Grzegorz (Eds.). Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, 2013 <http://kaukaz.upjp2.edu.pl/ksiegozbior_1/szkice_kaukazu_wladyslaw_strzelnicki.html#_W%C5%82adys%C5%82aw_Strzelnicki:_%E2%80%9Episarz> (1.07.2021).
- Szpociński, Andrzej. „Miejca pamięci (lieux de mémoire).” *Teksty Drugie*, 2008, no. 4: 11–20.